

विशेष आर्थिक क्षेत्रे : भारताच्या आर्थिक विकासातील योगदान, आव्हाने आणि परिणाम

प्रा. डॉ. ई. जा. तांबोळी

एस. एस. ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर.

प्रस्तावना :

एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणामुळे औद्योगिक विकासाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले असून विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone-SEZ) ही संकल्पना आर्थिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून उदयास आली आहे. निर्यातवाद परकीय गुंतवणूक, औद्योगिकीकरण आणि रोजगारनिर्मिती यांना चालना देण्यासाठी भारताने विशेष आर्थिक क्षेत्र

अधिनियम, २००५ लागू केला. विशेष आर्थिक क्षेत्रांचा प्रभाव केवळ अर्थव्यवस्थेपुरता मर्यादित नसून तो शेती, जमीन अधिग्रहण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, पर्यावरण, स्थलांतर आणि प्रादेशिक विकासाशीही संबंधित आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील रायगड, पुणे, नाशिक, नागपूर आणि छत्रपती संभाजीनगर या भागांमध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्रांमुळे विविध आर्थिक आणि सामाजिक बदल घडून आले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात विशेष आर्थिक क्षेत्रांची संकल्पना, उद्दिष्टे, भारतातील विकास तसेच त्यांचे आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक आणि पर्यावरणीय परिणाम यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेष आर्थिक क्षेत्रे भारताच्या आर्थिक विकासासाठी कितपत साधक की बाधक ठरतात, याचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

पार्श्वभूमी :

विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone-SEZ) या संकल्पनेला जागतिक स्तरावर यशस्वी करणारा देश म्हणजे चीन होय. चीनने सन १९७८ मध्ये आर्थिक उदारीकरण आणि मुक्त व्यापार धोरणाचा स्वीकार करून शॅंझेन, झुहाई, शान्तोऊ आणि झियामेन येथे विशेष आर्थिक क्षेत्रांची स्थापना केली. करसवलती, आधुनिक पायाभूत सुविधा आणि परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन या धोरणांमुळे चीनमध्ये औद्योगिकीकरण, निर्यातवाद, रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक विकासाला मोठी चालना

मिळाली. या यशामुळे चीन जागतिक उत्पादन केंद्र म्हणून उदयास आला आणि अनेक विकसनशील देशांनी त्याचे मॉडेल स्वीकारले. चीनच्या आर्थिक प्रगतीचा प्रभाव भारतावरही पडला. आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने औद्योगिक विकास, निर्यातवाढ आणि परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्र अधिनियम, २००५ लागू केला. तथापि, भारतातील सामाजिक, कृषी व भौगोलिक परिस्थिती चीनपेक्षा वेगळी असल्यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या परिणामांचे मूल्यमापन भारतीय परिस्थितीच्या संदर्भात करणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रे भारताच्या आर्थिक विकासासाठी कितपत उपयुक्त ठरली आहेत, तसेच त्यांचे सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणाम काय आहेत, यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र : अर्थ व स्वरूप :

विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone–SEZ) म्हणजे शासनाने अधिसूचित केलेले असे विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्र होय, जिथे उद्योगांना करसवलती, सीमाशुल्कातील सवलती, आधुनिक पायाभूत सुविधा आणि सुलभ प्रशासकीय व्यवस्था उपलब्ध करून दिली जाते. या क्षेत्रांचा मुख्य उद्देश निर्यातवाढ, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे, औद्योगिकीकरणाला गती देणे, रोजगारनिर्मिती करणे आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणे हा आहे. भारतात विशेष आर्थिक क्षेत्रांची संकल्पना निर्यात प्रक्रिया क्षेत्रांच्या (EPZ) अनुभवाच्या आधारे विकसित झाली. त्यासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्र अधिनियम, २००५ आणि विशेष आर्थिक क्षेत्र नियम, २००६ लागू करण्यात आले. या धोरणामुळे माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, अभियांत्रिकी, वस्त्रोद्योग आणि इलेक्ट्रॉनिक्स यांसारख्या उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले. महाराष्ट्र हे विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या विकासात अग्रगण्य राज्य असून मुंबई महानगर प्रदेश, पुणे, नाशिक, रायगड आणि छत्रपती संभाजीनगर येथे अनेक विशेष आर्थिक क्षेत्रे विकसित झाली आहेत. या क्षेत्रांमुळे औद्योगिक गुंतवणूक, रोजगार आणि पायाभूत सुविधांचा विकास झाला असला, तरी जमीन अधिग्रहण, शेतकऱ्यांचे विस्थापन आणि पर्यावरणीय परिणाम यांसारखे प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे मूल्यमापन आर्थिक लाभांसह सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणामांच्या दृष्टीने करणे आवश्यक ठरते.

विशेष आर्थिक क्षेत्राची उद्दिष्टे :

विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone–SEZ) ही संकल्पना औद्योगिकीकरणाला चालना देणे, निर्यातवाढ, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि जागतिक बाजारपेठेत देशाची स्पर्धात्मकता वाढविणे या उद्देशाने विकसित करण्यात आली आहे. या क्षेत्रांमध्ये उद्योगांना करसवलती, आधुनिक पायाभूत सुविधा आणि सुलभ प्रशासकीय व्यवस्था उपलब्ध करून दिली जाते ज्यामुळे उत्पादनक्षमता आणि आर्थिक विकासाला गती मिळते.

विशेष आर्थिक क्षेत्रांची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. निर्यातवाढ आणि परकीय चलनाची प्राप्ती : निर्याताभिमुख उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन परकीय चलनाची प्राप्ती वाढविणे आणि देशाच्या व्यापार संतुलनात सुधारणा करणे.
२. रोजगारनिर्मिती : उद्योग, सेवा आणि पूरक क्षेत्रांमध्ये प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण करून स्थानिक व प्रादेशिक आर्थिक विकासाचा चालना देणे.
३. पायाभूत सुविधांचा विकास : रस्ते, वीज, पाणी, दळणवळण, गोदामे आणि औद्योगिक सुविधा विकसित करून औद्योगिकीकरणास पोषक वातावरण निर्माण करणे.
४. औद्योगिक व प्रादेशिक विकास : आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, उत्पादनक्षमता वाढ आणि औद्योगिक गुंतवणुकीद्वारे संतुलित प्रादेशिक विकास साधणे.

ही उद्दिष्टे साध्य झाल्यास विशेष आर्थिक क्षेत्रे देशाच्या औद्योगिक, आर्थिक आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे आर्थिक विकासावर होणारे परिणाम :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थापनेमुळे औद्योगिकीकरण, निर्यातवाढ, परकीय गुंतवणूक, रोजगारनिर्मिती आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा चालना मिळते. तथापि या विकासासोबत जमीन अधिग्रहण, पर्यावरणीय परिणाम आणि सामाजिक विषमता यांसारखी काही आव्हानेही निर्माण होतात. त्यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे मूल्यमापन आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय निकषांच्या आधारे करणे आवश्यक ठरते.

अनुकूल परिणाम -

१. निर्यातवाढ व औद्योगिक विकास :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांमध्ये उद्योगांना करसवलती, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि जागतिक दर्जाच्या सुविधा उपलब्ध होत असल्याने उत्पादन खर्च कमी होतो, निर्यात वाढते आणि परकीय चलनाची प्राप्ती होते. यामुळे औद्योगिक उत्पादन आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

२. पायाभूत सुविधा व रोजगारनिर्मिती :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांमुळे रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा, दळणवळण, गोदामे आणि औद्योगिक सुविधा विकसित होतात. उद्योगांच्या विस्तारामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो.

३. गुंतवणूक व वित्तीय सुविधा :

विशेष आर्थिक क्षेत्रे देशांतर्गत आणि परकीय गुंतवणूक आकर्षित करतात. आधुनिक बँकिंग सुविधा, वित्तीय सवलती आणि तंत्रज्ञानामुळे उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढते व दीर्घकालीन औद्योगिक विकासाचा चालना मिळते.

प्रतिकूल परिणाम -

१. जमीन अधिग्रहण व शेतकऱ्यांचे विस्थापन :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांसाठी मोठ्या प्रमाणावर जमिनीची आवश्यकता असल्याने सुपीक कृषी जमिनींचे अधिग्रहण केले जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे विस्थापन, उपजीविकेचा प्रश्न आणि सामाजिक असंतोष निर्माण होण्याची शक्यता असते.

२. औद्योगिक उद्दिष्टांपासून विचलन :

काही विशेष आर्थिक क्षेत्रांमध्ये औद्योगिक विकासापेक्षा स्थावर मालमत्ता विकासाला अधिक प्राधान्य दिले जाते. परिणामी निर्यातवाढ आणि रोजगारनिर्मिती यांसारखी मूलभूत उद्दिष्टे दुय्यम ठरण्याची शक्यता असते.

३. रोजगाराची गुणवत्ता :

आधुनिक तंत्रज्ञान आणि कंत्राटी पद्धतीमुळे कायमस्वरूपी रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहतात. त्यामुळे विस्थापित लोकांच्या पुनर्वसनाबरोबरच कौशल्य विकास आणि सामाजिक सुरक्षेवर भर देणे आवश्यक आहे.

४. करसवलतीचा परिणाम :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांतील करसवलतीमुळे अल्पकालीन स्वरूपात शासनाच्या महसुलात घट होऊ शकते. त्यामुळे करसवलतीचे नियमित मूल्यमापन आणि पारदर्शक नियमन आवश्यक आहे.

चिकित्सक विश्लेषण :

विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) ही औद्योगिकीकरण, निर्यातवाढ, परकीय गुंतवणूक आणि रोजगारनिर्मितीला चालना देणारी प्रभावी आर्थिक संकल्पना आहे. या धोरणामुळे पायाभूत सुविधांचा विकास, औद्योगिक उत्पादनात वाढ आणि जागतिक स्पर्धात्मकतेत सुधारणा झाली असली, तरी त्याच्या अंमलबजावणीदरम्यान जमीन अधिग्रहण, शेतकऱ्यांचे विस्थापन, प्रादेशिक असमतोल, रोजगाराची गुणवत्ता आणि पर्यावरणीय परिणाम यांसारख्या अनेक गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे यश केवळ करसवलती किंवा गुंतवणुकीवर अवलंबून नसून न्याय्य जमीन अधिग्रहण, योग्य मोबदला, प्रभावी पुनर्वसन, स्थानिक नागरिकांना रोजगार, पर्यावरण संरक्षण आणि पारदर्शक प्रशासन यांसारख्या घटकांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. तसेच उद्योगांचे एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर झाल्यास प्रादेशिक औद्योगिक असमतोल आणि स्थानिक रोजगारावर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे मूल्यमापन केवळ आर्थिक लाभांच्या आधारे न करता आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक आणि पर्यावरणीय परिणामांच्या समन्वित दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या प्रभावी विकासासाठी उपाययोजना :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांची संकल्पना आर्थिक विकासासाठी उपयुक्त असली तरी तिची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि लोकसहभाग यांना समान महत्त्व देणे आवश्यक आहे. यासाठी पुढील उपाययोजना उपयुक्त ठरू शकतात.

१. न्याय्य जमीन अधिग्रहण आणि पुनर्वसन :

जमीन अधिग्रहण करताना शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला, पारदर्शक प्रक्रिया आणि प्रभावी पुनर्वसनाची हमी देणे आवश्यक आहे. शक्य असल्यास सुपीक शेतीजमिनीऐवजी नापीक किंवा कमी उत्पादकतेच्या जमिनींचा वापर करावा. तसेच प्रभावित शेतकऱ्यांना भागभांडवल, रोजगार किंवा कौशल्य प्रशिक्षणासारखे पर्याय उपलब्ध करून दिल्यास विकास आणि सामाजिक न्याय यांच्यात संतुलन राखता येईल.

२. शाश्वत औद्योगिक विकास :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांचा विकास हा पर्यावरणपूरक आणि स्थानिक गरजांशी सुसंगत असावा. औद्योगिक विकासासोबत पर्यावरण संरक्षण, जलसंधारण, प्रदूषण नियंत्रण आणि स्थानिक पायाभूत सुविधांचा विकास यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. स्थानिक उद्योग आणि लघु-मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन दिल्यास प्रादेशिक विकास अधिक संतुलित होईल.

३. पारदर्शक प्रशासन आणि प्रभावी नियमन :

विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या अंमलबजावणीमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि प्रभावी नियमन आवश्यक आहे. करसवलती, जमिनीचा वापर, रोजगारनिर्मिती आणि पर्यावरणीय निकषांचे नियमित मूल्यमापन करून गैरवापराला आळा घालणे आवश्यक आहे. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था, उद्योग, नागरिक आणि शासन यांच्या सहभागातून लोकाभिमुख विकास मॉडेल स्वीकारल्यास विशेष आर्थिक क्षेत्रांचा विकास अधिक शाश्वत आणि परिणामकारक ठरेल.

संदर्भसूची :

- १) भारत सरकार. (२००५). विशेष आर्थिक क्षेत्र अधिनियम, २००५ (The Special Economic Zones Act, 2005). वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार.
- २) भारत सरकार. (२००६). विशेष आर्थिक क्षेत्र नियम, २००६ (The Special Economic Zones Rules, 2006). वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार.
- ३) वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार. (विविध वर्षे). विशेष आर्थिक क्षेत्र : वार्षिक अहवाल. नवी दिल्ली.

- ४) नीती आयोग. (२०२३). भारतातील औद्योगिक विकास आणि आर्थिक प्रगतीसंबंधी अहवाल. भारत सरकार.
- ५) भारत सरकार. (२०२४). आर्थिक सर्वेक्षण २०२३-२४. अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार.
- ६) भारतीय रिझर्व्ह बँक. (२०२४). वार्षिक अहवाल २०२३-२४. भारतीय रिझर्व्ह बँक.
- ७) कलाम, ए. पी. जे., आणि राजन, वाय. एस. (१९९८). इंडिया २०२० : नव्या सहस्रकासाठी भारताची विकासदृष्टी. पेंग्विन बुक्स.
- ८) कलाम, ए. पी. जे. (२००२). प्रज्वलित मने (Ignited Minds). पेंग्विन बुक्स.
- ९) संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP). (२०२४). मानवी विकास अहवाल २०२३/२४. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम.
- १०) जागतिक बँक. (२०२४). जागतिक विकास निर्देशक २०२४. जागतिक बँक